

שיעורי הגר"א עוזר שליט"א

בענין:

ברכת המזון

- קע"ד -

נמסר בשבת פרשת ואתחנן ה'תשי"ע

נכתב בידי הרב יוסף בן ארזה שליט"א

בשבת פרשת ראה יחל השיעור בשעה 5:45 אחה"צ אי"ה ויהיה בענין: 'הענקה לעבד עברי'
[מנחה ב- 5:20 ואחרי השיעור].

החל משבת פרשת שופטים יוקדם השיעור לשעה 5:30 אחה"צ [מנחה בשעה 5:05 ואחרי
השיעור].

המארגנים

לקבלת השיעורים באימייל יש לכתוב בקשה לכתובת:

timnal@zahav.co.il

ברכת המזון

אתי תרי דרבנן ומפיק חד דרבנן, משא"כ הכא מיירי שהקטן אכל כדי שביעה דליכא אלא חד דרבנן גביה לכך מוציא את הגדול שאכל כזית, אלא שהרמב"ן לשיטתו גרס אחרת בגמרא, ולפי גרסתו אכן אין הקטן מוציא את הגדול אפילו לא אכל הגדול אלא כזית. ואולם רש"י (בברכות כ: ובסוכה לח.) גרס כגירסה שלפנינו וצריך א"כ ליישב שיטתו מקושיית התוס': אם הקטן אינו מחויב כלל, היאך מוציא את הגדול שאכל כזית.

עוד הקשה רעק"א (בדף מח) על מה שכתב רש"י שהמחויב מדרבנן מוציא את המחויב מדאורייתא, הלא בסוגיא הנ"ל (כ:): נסתפקו אם נשים חייבות בברכת המזון מדאורייתא או מדרבנן [מפני שלא נטלו חלק בארץ (רש"י) או לפי שאינן יכולות לומר 'על ברייתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדנתנו' (תוס')]. ונחלקו הראשונים להלכה, האם נשאר הדבר בספק (רמב"ם, רז"ה, רא"ש ועוד) או חייבות מדאורייתא - ע"ש ברמב"ן (וע' באה"ל קפו שהביא כן מכמה מגדולי הראשונים. וכן צריך לומר לדעת הראשונים הנ"ל דס"ל להלכה שמדאורייתא בכזית, והלא תניא דאשה מברכת לבעלה והיאך מוציא אתו י"ח דאורייתא, ומוכח דנקטינן דחובה מדאורייתא, וכמבואר כן מתוך דברי הרמב"ן). והשו"ע (קפוא, פסק דספיקא הוא). ואמרינן בגמרא למאי נפקא מינה - לאפוקי רבים ידי חובתן, דאי אמרת דאורייתא מוציא אתו דרבנן הוי שאינו מחויב בדבר וכל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים י"ח - הרי מבואר להדיא שהחייב מדרבנן חשיב 'אינו מחויב' כלפי דאורייתא ולפיכך אינו מוציא את המחויב מדאורייתא, ולהפך ממה שכתב רש"י. [והתוס' פירשו לפי שיטתם דמדין ערבות אתינן עלה, דנשים אינן מוציא את מפני שאינן בכלל ערבות. ונחלקו האחרונים (דגמ"ר רעא ושו"ת רעק"א ז) בפירוש דבריהם אם כלל הוא בכל המצוות דנשים לאו בנות ערבות, או דוקא במצוות שאינן מצוות כגון ברכת המזון להך צד דפטורות מדאורייתא. ויתבאר אי"ה במק"א].

ואמנם מצינו לבעה"מ (כ) שחבר הוא לרש"י בדין זה שהמחויב מדרבנן מוציא את המחויב מדאורייתא, אלא שהוא ביאר טעם הדבר לפי שגדול האוכל כזית בעצם הוי גברא בר חיובא מדאורייתא שהרי אילו יאכל כדי שביעה חייב מדאורייתא, אלא שחיובו בפועל עתה אינו אלא מדרבנן, הלכך מוציא את המחויב מדאורייתא. משא"כ נשים שאינן בתורת חיוב דאורייתא כלל - לפי הצד האחד בספק - הלכך אינן מוציא את האנשים [וסברתו לצרף החיוב-בפועל-דרבנן עם החיוב-בעצם-דאורייתא כדי להחשב 'מחויב בדבר' להוציא, נתבאר במק"א]. אכן מרש"י מבואר שאינו סובר חילוק זה, שהרי הקשה מקטנים דאינם בני חיובא דאורייתא כלל, אמאי לא מוציא את הגדול, והוצרך לחדש שהקטן אינו מחויב אף לא מדרבנן - הרי שנקט שאף מי שאינו מחויב-בעצם מדאורייתא אלא

(א) בפ"ג דברכות (כ:): דרש רב עזריא וכו' וכי לא אשא פנים לישאלא שכתבתי להם בתורה 'ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך' והם מדקדקים על עצמם עד כזית ועד כביצה'. ומבואר בסוגיא שם דהא דאפליגו רבי מאיר ורבי יהודה (שם מה. מ.ט): בשיעור חיוב ברכת המזון, כזית או כביצה - בשיעורא דרבנן פליגי, אבל מדאורייתא אינו חייב לברך אלא בכדי שביעה. וכן נקטו רוב הראשונים להלכה, שמדין תורה אין חיוב אלא בשיעור שביעה ומדרבנן חייב בכזית. וכן פסק השו"ע (או"ח קפוב, קצוד, קפדו).

והקשו הראשונים מהסוגיא בפ"ז דברכות (מח.) גבי שמעון בן שטח שבאכילת כזית היה פוטר בברכת המזון את ינאי המלך וחבריו - והלא מדאורייתא לא נתחייב בברכה בכזית והיאך מוציא אחרים שאכלו כדי שביעה, והתנן (בר"ה כט.). זה הכלל כל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן. והרמב"ן (במלחמת ה' בדף כ) נקט שמחלוקת הסוגיות היא, ולדעת כמה סוגיות אף בכזית חייב מדאורייתא, וכן אזלה הסוגיא דשמעון בן שטח ודלא כהסוגיא בדף כ. וכן פסק הרמב"ן להלכה וכן דעת כמה ראשונים (ע' באה"ל סוס"י קפד"), אך כאמור אין כן דעת רוב הראשונים. ולדבריהם סתירת הסוגיות בעינה עומדת.

וכתב רש"י (מח.) לתרץ שאעפ"י שכזית שיעורא דרבנן הוא, מיהו כיון דמיחייב מדרבנן 'מחויב בדבר' קרינן ביה ומוציא רבים ידי חובתן. וא"ת בקטן שהגיע לחינוך הא אמרינן דאינו מוציא את הגדול - ההוא אפילו מדרבנן לא מיחייב, דעליה דאבוה הוא דרמי לחנוכיה. עכ"ל. והתוס' הקשו על רש"י הלא מ"מ כיון שאינו מחויב מן התורה אינו מוציא אחרים שמחויבים. ועוד הקשו על מה שכתב שהקטן אינו מחויב כלל ולכך אינו מוציא אחרים, מהא דאמרינן (שם כ:): שהקטן מוציא את הגדול בברכת המזון אם הגדול אכל שיעורא דרבנן - ואם הקטן אינו מחויב אפילו מדרבנן כיצד פוטר את הגדול. ופירשו התוס' באופן אחר: שהאוכל כזית מוציא את המחויב מדאורייתא משום דכל ישראל ערבינן זה בזה, וכדתנן (בר"ה כט.) כל הברכות אע"פ שיצא מוציא, אלא דבעי שיאכל כזית דגן כדי שיוכל לומר 'שאכלנו'. משא"כ קטן שאינו מחויב מדאורייתא ואינו בר ערבות, לכך אינו מוציא את המחויב מדאורייתא. [ובדעת רש"י שהוצרך לחדש דחיוב דרבנן מוציא דאורייתא, מבואר דס"ל דליכא דין ערבות בברכת המזון. ויתבאר אי"ה במק"א].

ובגליון הש"ס לרעק"א (כ:): ציין לדברי הרמב"ן שם (וכ"ה בחדושי הרמב"ן קדושין לא) שגם הוא נקט כרש"י שהקטן אינו מחויב כלל [והוכיח כן ממה שאין הקטן מוציא את הגדול אף במקרא מגילה ובקריאת ההלל דרבנן. והתוס' (במגילה יט): דחו דשאני התם דלא

א ואף דכמה ראשונים ס"ל כן, מ"מ הכרעת המש"ב לדניא נקטינן לעיקר שפטור מהתורה, שלכך כתב (תפנ"א) דאין לברך ברהמ"ז אם אכל פחות מחצי ביצה משום ספק ברמות, ולא חייש לספק דאורייתא לחוש אף בשליש ביצה. אכן כתב (קפד סקט"ו) לענין ספק אם בריך ברהמ"ז, דאמנם מעיקר דינא לא אשבע אינו חוזר ומבורך, אבל דאוי ליר"ש שאפילו לא אכל כזית שיטול ידי ויברך המוציא ויאכל כזית ויברך בהמ"ז.

ב ושמה סובר רש"י דהא דאינו מחויב בדבר לא מוציא את המחויב אינו אלא מדרבנן - וכמו שכתב מהרש"ל (יש"ש ב"ק פ"ז לו שצדד לפ"ז לסמוך על חזקה דרבא שהביא ב"ש ויכול להוציא גדול ברהמ"ז דאורייתא), ולכך כשחייב עכ"פ מדרבנן מוציא דלפי דינא דרבנן חשיב 'מחויב'. אכן הרמב"ן נקט להדיא מסברא פשוטה שדין תורה הוא. וכן משמעו שאר הפוסקים וכמו שהוכיח המג"א (קצט סק"ז).

ג וע"ע בחדושי הרמב"ן ב"ב פא. ומשמעות לשונו שם שלא הכריע בהחלט פירוש הסוגיא בברכות כ. ועוד יש לציין שמשלשון תר"י בברכות משמע שנקט להלכה שאשה ודאי אינה חייבת אלא מדרבנן, וכן נקט בדעתו בספר הפרדס (שער י).

ד שיעור כוב.

מדרבנן, מוציא את המחויב מדאורייתא, וא"כ קשה מנשים, אמאי לא מוציאות את האנשים.

הרי לנו שתי קושיות על שתי ההנחות שכתב רש"י: על מה שכתב שקטן אינו בר חיובא כלל, קשה קושית התוס' היאך מוציא את הגדול שאכל כזית. ועל מה שכתב שהמחויב מדרבנן מוציא את המחויב מדאורייתא קשה קושית רעק"א מהא דנשים המחויבות מדרבנן אין מוציאות את האנשים [מלבד שעצם הסברא צריכה באור כמו שעמדו התוס']. ונראה לבאר ששתי הקושיות מתורצות בתירוץ אחד, לכשנעמיק חקר ביסוד גדרי חיוב ברכת המזון דאורייתא ודרבנן, ונקדים שלש הקדמות;

ב הנה פליגי רבי יוחנן וריש לקיש (בחולין קג) אם חיובי מאכלות אסורים תלויים בהנאת גרונו או צריך גם כן הנאת מעיו. ונפ"מ אם מה שבין החניכיים (הדבוק לחיך, שגרונו נהנה ממנו אבל לא מעיו. רש"י) מצטרף לשיעור כזית אם לאו. וכן נפ"מ באכל חצי כזית והקיאו וחזר ואכל עוד חצי כזית - לריו"ח חייב בשני האופנים שהרי נהנה גרונו בכזית, ולריש לקיש פטור שהרי לא נהנו מעיו בכזית. והלכה כריו"ח שהחיוב תלוי בהנאת גרונו (רמב"ם מאכ"א יד, ג). וכתב בשו"ת פנים מאירות (ח"ב כז) שלענין חיוב ברכת המזון דאורייתא עכ"פ הדין תלוי בהנאת מעיו דהא 'ושבעת' כתיב, שעל כן לא יתחייב באכל מקצת והקיאו וחזר ואכלו. ואמנם זו סברא פשוטה, אלא שחידש הפמ"א שחיוב ברהמ"ז תלוי רק בשביעה ואינו תלוי כלל בהנאת גרונו, ולהפך מאיסורי אכילה התלויים רק בהנאת גרונו ולא במעיו. ונפקא מינה שאף אם אכל מעט מעט ביותר מכדי אכילת פרס דלא חשיבא 'אכילה' לכל דיני תורה, מ"מ כיון ששבע לבסוף חייב בברכת המזון - שהשביעה לבדה היא המחייבת אף בלא 'אכילה'. וכן י"א שאם אכל דבר מר שאין גרונו נהנה ממנו ושבע - חייב בברכת המזון. וכן דעת כנסת הגדולה (מובא במג"א רי סק"א. יעו"ש שנחלק). וכ"כ הפמ"ג (ר"ס רי, הובא במשנ"ב שם), שאמנם לענין חיוב דרבנן על כזית צריך שיאכלנו כדי אכילת פרס, אבל לחיוב דאורייתא כששבע סגי באכילה לסירוגין דעכ"פ 'ושבעת' קרינן ביה.

ובשער הציון (שם) פקפק בדבר, שאף שיש כדי שביעה מ"מ 'ואכלת' נמי בעינן כדכתיב קרא, וזה לא מקרי אכילה. [אך כתב שאם אכל כזית אחד מתוך אכילתו בבת אחת בודאי חייב מן התורה ממ"נ, דהא איכא 'אכילה' ואיכא 'שביעה'. ובספר אפיקי ים (ח"ב א) פקפק גם בזה די"ל דבעינן מדאורייתא שם 'אכילה' בכל השיעור המחייב או עכ"פ בהשלמת השביעה]. וכדברי השעה"צ נקטו בפשיטות המנחת-חינוך (שיג תל) והאמרי-בינה (או"ח טו) דבעינן נמי 'אכילה' מלבד 'שביעה'.

אכ"ן, אף כי נקטינן כסברת האחרונים דבעינן מעשה אכילה עם השביעה כדי להתחייב בברכת המזון וכדכתיב 'ואכלת ושבעת',

ה צ"ע בדין זה [שהובא באמרי בינה אבל בפמ"א לא הוזכר], דמסתבר לכאורה שעל מזון כזה שאינו בר אכילה ליכא חיוב בדרך, דלאו 'אוכל' הוא כלל. ושמא הכוונה למאכל שאין החיך נהנה ממנו כלל אבל אנשים אוכלים אותו כגון לצורך בריאות [ומכללא נשמע דבאיסורי אכילה פטור כיון שאין החיך נהנה, הגם שהוא בא להוין הגוף. וע"ז]. וגם זה לכאורה אינו מוכרח די"ל דלאו שביעה שלימה היא.

ו וכן נטה מסברא בספר מנחת ברוך (ו ד"ה אמנם מה). וכן מבואר באגרות משה (או"ח ח"ד מא). ואולם בשו"ת חת"ס (או"ח מט) צדד מסברא שמהתורה חייב לברך בשבע אפילו אכל פחות מכזית [ואין נראה כן בבאה"ל קפד ד"ה בכזית, וכפי שפקפק בשעה"צ על הפמ"ג]. וכן נקט בשו"ת דובב מירשים (ח"א מח) לעיקר, כהפמ"ג. וכן בשו"ת שבת הלוי (ח"ד כב וח"י מד, ג) נקט שצריך לברך אף אם שבע באכילה אטית. גם הגרשו"א (מובא בהל"ש סוכה פ"ט הערה יז) הראה פנים לסברת הפמ"ג עפ"י מה שהוכיח שאף ביותר מכדי אכ"פ שם 'אכילה' עלה בעצם אלא דדין מסוים הוא שנאמר לענין צירוף אכילות, אבל ברהמ"מ דעיקר חיובו על שביעה לא בעינן צירוף זה, ושפיר קרינן ביה גם כן 'ואכלת'. והורה לפי"ז שהאוכל לאט ושבע חייב בסוכה אף ביותר מכא"פ.

עדיין יש לחקור האם האכילה והשביעה הן שני דברים המחייבים בשוה, או שמא עיקר המחייב הוא האכילה ואילו השביעה אינה אלא תנאי ושיעור באכילה המחייבת, כלומר רק אכילה כזאת שיש בה כשיעור שביעה מחייבת בברכה דאורייתא, או דלמא לאידך גיסא: עיקר המחייב בברכה הוא השביעה, אלא שאותה שביעה צריכה לבוא ע"י אכילה דוקא [לאפוקי אכל מעט מעט לסירוגין או אכל דבר מר כנ"ל, דלאו שם 'אכילה' עלה].

וכבר נפתח הדבר באחרונים; החזו"א (או"ח כח, ד-ה) כתב להסתפק בגוי שאכל ונתגייר ועדיין הוא שבע מאכילתו, האם מחויב בברכת המזון מדאורייתא שהרי הוא שבע עתה ממזון שאכל והשביעה מחייבת ברכה, או דלמא האכילה היא המחייבת והרי אכילה של פטור היתה. והביא שכבר עמד הגרעק"א (בגליון השו"ע או"ח קפו) בכיוצא בזה, גבי קטן שאכל והגדיל ועדיין לא נתעכל המזון שבמעיו. [ושם הוסיף שלפי הצד שמתחייב לברך מדאורייתא כשהגדיל, לא נפטור בברכה שבירך בקטנותו, שהרי לא היה מחויב באותה שעה מדאורייתא. ויש להאריך בדין זה]. ועוד הביא רעק"א כיו"ב מהנשמת-אדם גבי אונן שאכל, אם מתחייב לברך לאחר שפסקה אנינותו ועדיין הוא שבע.

ולכאורה יש לתלות חקירה זו בנידון שעמד בשער הציון (סוס"י קפד) אם שיעור שביעה תלוי בכל אדם ואדם לפי מה שהוא בין לקולא בין לחומרא, כמשמעות ספר החינוך (פרשת עקב), או דלמא אזלינן לפי אנשים דעלמא, שכל שדרכם לקבוע סעודה בשיעור זה מקרי 'שביעה' - כדמשמע מפירוש רבותיו של רש"י (בברכות מב) בבאור הסוגיא שם. ונראה שאם השביעה אינה אלא תנאי ושיעור באכילה המחייבת, מסתבר שיש לילך אחר שיעור קבוע של בני אדם, אבל אם מחייב הברכה הוא השביעה מסתבר שתלוי בשביעת האיש הפרטי בפועל. וכיו"ב יש לומר בענין נידון הרדב"ז (המובא בבאה"ל שם) באדם שאכל מקודם דברים אחרים ועתה אכל כזית פת ושבע, שחייב בברכת המזון מהתורה - שאף שאין כאן אכילת פת בשיעור שביעה [שאכילתו הקודמת אינה מצטרפת לחיוב הברכה, דדוקא דברים השייכים לסעודה כגון שמלפתים בהם הפת מצטרפים, ע' באה"ל שם] אבל סו"ס הלא שבע מהפת, הרי הוא דומה לנידון דידן: שביעה ע"י אכילה בלא אכילה המחייבת. אכן אין הכרח לתלות נידונים אלו בחקירה הנ"ל, דאף אם השביעה היא המחייבת י"ל דבעינן שישבע מאכילת הפת ולא שביעה המצורפת מדבר אחר, ועוד יש לדחות לאידך גיסא. וע"ש בבאה"ל שצדד לפרש פירוש אחר ברדב"ז. ובחזו"א (לד, ד) פליג. וגם זה אפשר לתלות בחקירה האמורה, אלא שאין הדברים מוכרחים.

אכ"ן, האמרי-בינה והחזו"א (כח, ד-ה) הסכימו שניהם שהאכילה היא המחייבת, ואילו השביעה אינה אלא תנאי ושיעור באכילה, שעל כן אם האכילה היתה בפטור כגון בגר שנתגייר וקטן שהגדיל - פטור. האמ"ב נסתייע לזה מדברי הרמ"א (רעא, ו), שהאוכל קודם השבת ונכנסה שבת, אינו מזכיר 'רצה' בברכת המזון - והלא אם העיקר הוא השביעה, מה סברא היא לילך רק בתר זמן אכילתו,

ז ע"ע בשיעור קטזא.

ח פליגי באכל פת ולא שבע ובירך ושוב אכל מעט ושבע, שלדעת הבאה"ל יש לחייב מדאורייתא שעכ"פ שבע מפת, ולדעת החזו"א פטור שאין האכילות מצטרפות שהרי הסיח דעת מאכילה בינתים. הרי יש כאן אופן נוסף של 'שביעה' בלא 'אכילה' אחת המחייבת [והחזו"א לשיטתו אולי בעיקר המחייב הוא האכילה, לכן הכא פטר]. ויש לדחות שאף אם המחייב הוא האכילה סובר המשנ"ב שאין צריך סעודה אחת דוקא, וביחוד למש"כ בשעה"צ דכל דאיכא כזית ככדי אכ"פ חייב אף אם השביעה נמשכה זמן מרובה. וע"ע בהערה להלן.

ט וכן נקט כהנחה ברורה באמ"ב או"ח ח"ד מא.

- שיש דברים האסורים מדרבנן אלא שאין חייבים עליהם כלום. וכבר הראה בצפנת פענח שם לשני מיני איסורין דרבנן האמורים בהלכות שבת; יש שהם מעין מלאכה, וגדרם כהרחבה לאיסור דאורייתא ד'לא תעשה כל מלאכה', ועליהם עונש מכת מרדות. ויש איסורים מחודשים מדרבנן שאין בהם לתא דמלאכה, ובהם פטור מכלום". ועיקר חילוק זה מבואר בדברי הרמב"ם עצמו (בפכ"א), שיש איסורי שבת דרבנן שהם כהרחבה של המלאכה דאורייתא, 'טוחן' דרבנן, 'לש' דרבנן וכד', ויש איסורי דרבנן מחודשים שאינם מענין שם המלאכה דאורייתא.

וכיוצא בזה פירש הגרי"ז (בלקוטים שבסוף מסכת סוטה, סי' נג) דברי הרמב"ם (ביאת מקדש ג, ט) 'טמא מת או טבול יום שנכנס לעזרת נשים וכו' אע"פ שאינו לוקה מכין אותו מכת מרדות', ודקדק הכס"מ הלא אף לחיל נאסר טמא מת ליכנס מדרבנן (כדתנן בכלים א, ח), ומדוע כתב הרמב"ם רק עזרת נשים. ופירש הגרי"ז דשאני איסור כניסה לחיל שהוא מעלה בעלמא ולא משום חלות שם 'שילוח מחנות', משא"כ עזרת נשים שוויה חכמים כדין עזרה, כאילו אותו איסור דאורייתא דטמא מת משתלח ממחנה שכינה חל מדרבנן גם בעזרת נשים^{יא}, לכן רק בעזרת נשים לוקה מכת מרדות ולא בחיל שהוא איסור מחודש, וכדברי הגרי"ז גופי' דלעיל גבי חמץ, דליכא מכת מרדות אלא באיסורים שגדרם כהרחבה לאיסור תורה.

מעתה יש לחקור בגדר חיוב ברכת המזון דרבנן באכילת כזית, האם גדרו כהרחבה לחיוב דאורייתא או חיוב מחודש. ונראה לתלות זאת בחקירה דלעיל; אם גדר הדין דאורייתא הוא שהשביעה מחייבת, יש לומר דחיוב ברכה דרבנן בכזית בלא שביעה, חיוב מחודש הוא ואינו מוגדר כהרחבת הדין דאורייתא שהרי הוא חלוק מיסודו, זה חיובו להודות על 'השביעה' וזה חיובו להודות על ה'אכילה' גם בלא שביעה^{יב}, אבל לפי מה שהכריעו החזו"א והאמרי-בינה שאף מדאורייתא המחייב הוא האכילה רק בעינן שביעה כתנאי וכשיעור לאכילה המחייבת, מסתבר לומר שחכמים רק הרחיבו את גבול החיוב והעמידוהו על כזית או כביצה אבל לא חידשו דין ברכה לעצמו, נמצא שהאוכל כזית חייב מדרבנן באותו גדר דין ברכה דאורייתא.

מעתה נראה לחדש יסוד שלישי על שתי ההנחות הקודמות, בהקדם המובא בספר עמק ברכה בשם הגר"ח, לבאר לשיטת הרמב"ן שחיוב תפילה דאורייתא אינו אלא בעת צרה ולא בכל יום ויום, היאך משכחת לה ברכת כהנים דאורייתא והלא דרשו (ע' סוטה לח: וירושלמי תענית פ"ד) שאין הכהנים נושאים כפיהם אלא ב'עבודה'. ואמר הגר"ח שאף להרמב"ן שאין חיוב התפילה מדאורייתא אבל קיומה מדאורייתא, הלכך שפיר חשיב נשיאת כפים בשעת עבודה, שהרי יש בתפילה קיום דאורייתא הגם שאין בה חיוב.

יא וכבר נרמז הדבר במ"מ (שם א, ב) דדוקא על איסורין דרבנן שיש להם עיקר מהתורה לוקים מכת מרדות. ובאבי עזרי (מאכ"א יא, א) כתב עפ"י"ז לבאר שאין לוקין מכת מרדות על חצי שיעור באיסורי אכילה דרבנן, דהו"ל כאין לו עיקר מהתורה. וע"ע בשיעורים טו, ה; כד, ו; כז, ד.

יב וזה תואר למאי דמטו משמיה דהגריי"ש כמפוניבו' לבאר מה שאמרו (בהוריות ה:): 'זיעמד יהושפט וגו' לפני הוצר החדשה' מאי חדשה אריו"ח שחידשו דברים ואמרו טבו"י אל יכנס במחנה לוי. ופירש: לא שהוסיפו איסור בטבו"י אלא חידשו תוספת קדושה בחצר [החצר החדשה] וממילא נאסר הטבו"י. וא"כ מובן שטמא מת שאסרוהו אף בחיל והו גדר אחר, דעל זה לא מצינו ענין 'חצר החדשה' רק על עזרת נשים שטבו"י אסור בה ומותר בחיל.

יג הגם שאין צד זה מוכרח. ובפרט ד"ל שגדר חיוב דרבנן הוא שהחמירו לעשות שביעת כזית כשביעה גמורה לברך עליה, וכן נראה מהפמ"א (ח"ב כו) והחת"ס (או"ח מט) שהשוו חיוב דרבנן לדאורייתא לענין גאנת מעיו. [וכענין הזה פירשו בדרשת רב עירא דיראל מדקדקים על עצמם עד כזית ששבעי רצון הם להכיר טובת ה"ת אף בברר מועט, וא"כ דין הוא לשתת להם פנים להכיר להם טובה הגם שאין מועיהם שלמים, מדה במדה].

סו"ס השביעה דהשתא היא מחייב בפני עצמו ומה טעם לא יזכיר כדהשתא [וכמו אילו המשך לאכול כזית משחשכה שחייב להזכיר של שבת כמוש"כ המגן-אברהם וש"א, דדל מהכא אכילתו הקודמת האיכא מחייב נוסף השתא, והכי נמי נימא לענין שביעה]. וכיו"ב הביא החזו"א 'זכר לדבר' מדינא דמי שאכל ושכח ולא בירך שיחזור למקומו ויברך - והרי אם השביעה היא המחייבת, מה לי היכן מקום אכילתו הלא עתה הוא שבע והרי נמצא במקום זה.

נקטינן אם כן כהכרעת רבותינו אלה שהאכילה היא המחייבת בברכת המזון דאורייתא, והשביעה הנצרכת אינה אלא תנאי ומגדיר לשיעור האכילה המחייבת. עד כאן הקדמה ראשונה.

ג עתה נראה לבאר גדר חיוב ברכת המזון בכזית מדרבנן, כי הנה מצינו שני גדרים בתקנות וגזרות דרבנן; יש דינים שהגדרים רז"ל כהרחבת דין התורה, כלומר שדין התורה האמור בגבולות ובשיעורים מסוימים, הרחיבו חכמים את גבולותיו לומר שהוא קיים [מדרבנן] אף באופנים נוספים. ויש דינים שהם מוגדרים כתקנה וגזרה מחודשת מדרבנן ואין עליהם שם האיסור המקורי דמדאורייתא. ונביא כמה דוגמאות לדבר; -

הנה כתב הרמב"ם (חמץ א, ט): 'ואסרו חכמים לאכול חמץ מתחלת שעה ששית כדי שלא יגע באיסור תורה: ומתחלת שעה ששית יהיה החמץ אסור באכילה ובהנייה כל שעה ששית מדברי סופרים ושאר היום משביעית ולמעלה מן התורה. שעה חמישית אין אוכלין בה חמץ גזרה משום יום המעונן שמא יטעה בין חמישית לששית. ואינו אסור בהנייה בשעה חמישית... הא למדת שמותר לאכול חמץ ביום ארבעה עשר עד סוף שעה רביעית, ואין אוכלין בשעה חמישית אבל נהנין בו, והאוכל בשעה ששית מכין אותו מכת מרדות'. ודקדק הגרי"ז (שם) דמשמע שהאוכל בחמישית אינו לוקה מכת מרדות, ומאי טעמא. ופירש דגדר איסור חמץ בששית הוא כהרחבת הדין דאורייתא, שהוא באיסור 'חמץ' מדרבנן, וכלשון הרמב"ם בגדר הדין 'מתחלת שעה ששית יהיה החמץ אסור באכילה ובהנייה כל שעה ששית מד"ס ושאר היום משביעית ולמעלה מן התורה' - נקט לשון חפצא, כלומר אותו 'חמץ' האסור משעה שביעית מדאורייתא, דינו להאסר מדרבנן כבר משעה ששית, ולכך איסורו כאיסור חמץ דאורייתא, באכילה ובהנאה. משא"כ איסור אכילה בשעה חמישית הוא חלות דין על הגברא ('אין אוכלין בה חמץ' - לשון איסור גברא) משום יום המעונן, ואין זה בגדר איסור 'חמץ' מדרבנן אלא דין הרחקה מחודש, ועל כן אינו כולל הנאה כשאר איסור 'חמץ'. ואין עונש מכת מרדות אלא במקום שחכמים אסרו הדבר בגדר הרחבת האיסור של תורה.

ועיקר חילוק זה מתבאר גם מדברי הרמב"ם בריש הל' שבת: 'וכל מקום שנאמר שהעושה דבר זה פטור - הרי זה פטור מן הכרת ומן הסקילה ומן הקרבן אבל אסור לעשות אותו דבר בשבת ואיסורו מדברי סופרים והוא הרחקה מן המלאכה, והעושה אותו בזדון מכין אותו מכת מרדות... וכל מקום שנאמר 'מותר לעשות כך וכך' - הרי זה מותר לכתחלה. וכן כל מקום שנאמר 'אינו חייב כלום' או 'פטור מכלום' - אין מכין אותו כלל. ומשמע - כפי שהעיר הכס"מ שם

י למדנו מכלל דבריו הסברא דאולין בתר תחילת האכילה, משום שכבר נקבע חיוב הברכה [ובהזכרת מעין המאורע אולין בתר שעת חלות החיוב ולא בתר שעת הברכה]. ובפשטות יש לשמוע מזה דמש"כ הרמ"א (קפת), היה אוכל ויצא שבת מזכיר של שבת, היינו דוקא אם אכל כזית בשבת שאז כבר חל עליו חיוב הברכה בשבת, אבל בלא"ה לא הגם שהתחיל לאכול בשבת. וכן כתב בקצות השלחן (צב, בבד"ש סק"ח).

דאורייתא איכא^{טו}. אכן גם לענין נידון הגר"ח - להחשב ברכת כהנים מדאורייתא - אין הכרח לומר שיש קיום 'מצות' תפילה דאורייתא אלא סגי לומר דאיכא 'חפצא' דתפילה. ב. לענין תפילה יש מקום לומר שאף בלא חיוב דרבנן, כגון בתפילת נדבה, איכא קיום מדאורייתא, משא"כ בברכת המזון בלא חיוב דרבנן לא שייך חפצא דברכה, כאמור].

ה) ועדיין צריך ליישב קושית התוס' על רש"י, אם קטן אינו מחויב כלל היאך מוציא את הגדול שאכל כזית. [וממילא יתבאר מה שמשמע מרש"י שאילו הקטן היה 'מחויב' מדרבנן, היה מוציא את הגדול המחויב מדאורייתא, ומאי שנא מנשים דחויבן מדרבנן לא מהני להוציא את המחויבים מדאורייתא]. ויש להקדים מה שנתבאר בארוכה במק"א^{טז} בענין חינוך הקטנים למצוות, ויבואו כאן עיקרי הדברים; -

הבס"מ (מצה וי) דקדק מלשונות הרמב"ם שדעתו כרש"י ורמב"ן שחיוב חינוך הוא מוטל על האב אבל הקטן עצמו אינו מחויב, שכך לשונו בשני מקומות: 'קטן שיכול לאכול פת מחנכין אותו במצות ומאכילין אותו כזית מצה' (הל' מצה שם); 'ומחנכין את הקטנים לקרותה' (- את המגילה. ריש הל' מגילה) - משמע שהדין מוטל על המחנכים ולא על הקטן עצמו. ואמנם כן משמע בעוד כמה מקומות בלשון הרמב"ם; 'נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע, ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין לפניה ולאחריה כדי לחנכן במצות' (ק"ש ד, א); 'הכל חייבין במזוזה אפילו נשים ועבדים. ומחנכים את הקטנים לעשות מזוזה לבתיהם' (מזוזה ה, י); 'קטן שידוע לשמור תפיליו - אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצות' (תפילין ד, יג); 'כל קטן שיכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית אביו חייב להעלותו ולהראות בו כדי לחנכו במצות שנאמר יראה כל זכורך' (חגיגה ב, ג).

אלא שלעומת כל אלו, נקט הרמב"ם בחמשה מקומות אחרים לשון חיוב על הקטן: 'נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפלה' (תפלה ו, י); 'הקטנים חייבין בברכת המזון מדברי סופרים כדי לחנכן במצוות' (ברכות ה, א); 'ומדברי סופרים שכל קטן שידוע להתעטף חייב בציצית כדי לחנכו במצות' (ציצית ג, ט); 'קטן שאינו צריך לאמו.. חייב בסוכה מדברי סופרים כדי לחנכו במצות' (סוכה ו, א); 'קטן היודע לנענע חייב בלולב מדברי סופרים כדי לחנכו במצות' (לולב ז, יט). וכבר עמד הגר"ח שליט"א (בספרו על מסכת תפילין, ד) על שינוי לשונות הרמב"ם. ונשאר בי'ע'.

ופתרון דבר זה מתבאר מתוך דיוק לשון הרמב"ם בהלכות שביתת עשור (ב, י): 'קטן בן תשע שנים וכן עשר שנים מחנכין אותו לשעות. כיצד.. לפי כח הבן מוסיפין לענות אותו בשעות. בן אחת עשרה שנה בין זכר בין נקבה מתענה ומשלים מדברי סופרים

^{טו} ולפי"ו מסתבר כמוש"כ הבאה"ל (סו"ס י"קפד) שמי שאכל ולא שבע ובירך ברהמ"ז ושוב אכל מעט והשלים שביעתו - אין ברכתו הקודמת פוטרתו מהתורה כיון שבאותה שעה היה פטור. וכן נקט בחו"א (כח, ב) לענין מי שאכל ולא שנתה ובירך ושתה, לדעת האומרים דבעינן שתיה לחיוב ברכה דאורייתא (ערמ"א סו"ס י"קצז). אך שם יש מקום בסברא לומר לפי המבואר בפנים דכיון דסו"ס בירך ברכת דאורייתא על המזון שאכל מקודם, אין מסתבר שיתחייב לברך על אותו מזון פעמיים, וממילא אינו חייב לברך מדאורייתא על האכילה המועטת או השתיה שלאחר שבירך.

^{טז} שיעור לו

^{יז} בכל אלו האחרונים נקט הרמב"ם את לשון המשנה והברייתא (בברכות כ ובערכין ב); דקתני 'חייב, ואילו בראשונים לא נאמר לשון זו מלבד גבי מזוזה דתנן 'חייבים' והרמב"ם שינה. י"ל מפני שנקט נשים ועבדים שחייבים מדא"ל לכך לא רצה להכליל הקטן עמהם. גם י"ל שדמיה יקרים ואין מצוי שהיה לקטן מזוזה, לכך נקט לשון חיוב על אחרים (כדרך שכתבו התוס' ערכין ב: גבי 'אביו חייב ליקח לו תפילין').

ומ"מ טעמא בעי מדוע רק במצוות אלו שנו חכמים לשון חיוב על הקטן ולא בשאר.

וכן מבואר בקיצור בדברי הגר"ח על הרמב"ם (ריש הל' תפילה) ד'אפילו להחולקים על הרמב"ם [שנקט שחיוב תפילה דאורייתא בכל יום] היינו רק בחיובה אבל קיומה וענינה הוי לכו"ע מד"ת'.

וכזאת ביארו אחרונים בדברי רש"י (בסוטה לג.) על מה שאמרו בגמרא 'כל התורה כולה בלשון קודש נאמרה' [שלכך בעו רבנן למידרש מ'שמע' לכל לשון שאתה שומע] ופרש"י: 'לקרות בבית הכנסת. והראשונים הקשו והלא קריאת התורה בבית הכנסת תקנתא היא ואינה מדאורייתא. [ויש שהעמידוהו בפרשת זכור או בקריאות אחרות]. ופירשו כמה אחרונים (באר שבע שם ומרומי שדה מגילה יז) עפ"י פשוטם של דברי רש"י דמיירי בכל קריאת התורה, דנהי דחיוב קריאה בתורה אינו מדאורייתא אבל קיום דאורייתא יש בזה", וקריאה זו מתקיימת רק בלשון הקודש.

הרי לנו מצוות ומעשים שאע"פ שאין חיובם מדאורייתא אלא מדרבנן, יש בעשייתם קיום דין דאורייתא.

ד) ולפי כל האמור יש ליישב קושית רעק"א, דהנה הטעם שכל שאינו מחויב בדבר אין מוציא את המחויב פירש בחו"א (או"ח יט כט) לפי שאין חלות שם המעשה במי שאינו מחויב, וכגון תקיעת שופר של מי שאינו מחויב הוי כצפצוף בעלמא ולא שם 'תקיעת שופר' עלה, כיון שאינו מעשה מצוה גביה. והנה לשיטת רש"י שאף המחויב מדרבנן מוציא את המחויב מדאורייתא, על כרחנו לומר - לתרץ תמיהת התוס' על עיקר סברת רש"י - דס"ל דחייל שם המעשה אף מדאורייתא. וטעם הדבר נראה עפ"י מה שנתבאר שגדר התקנה לברך בכזית הוא הרחבת הדין-תורה, כי עיקר המחייב בברכה הוא מעשה האכילה אלא דמדאורייתא יש שיעור לחיוב, אכילה שיש בה כדי שביעה, ואתו רבנן וחייבו אף בשיעור קטן, וכיון שכן יש לומר שאף מי שאכל בלא שביעה ובירך איכא שם 'ברכת המזון' עלה אף מדאורייתא הגם שאינו חייב בברכה, כיון שהחפצא דהברכה על האכילה הוא דאורייתא ורק שיש שיעור בחיוב בלבד, וא"כ האוכל כזית ובירך חשיבא ברכתו 'וברכת' מדאורייתא [וכשיטת רש"י גופיה דאיכא שם 'קריאה בתורה' בקריאה בבית הכנסת, הגם שאינה חיוב]. אלא שאם אף מדרבנן לא היה חיוב, אין ע"ז חלות שם ברכה כלל כיון שהיא לבטלה ואינה צריכה, אבל כל שהוא מחויב מיהת מדרבנן, איכא שם ברכה על האכילה אף מדאורייתא. אך כל זה אמור רק לענין שיעור כזית, אבל ברכת המזון בנשים להך צד דחויבן מדרבנן, הואיל והחפצא דברכה אינה שייכת גבן, הנחלת הארץ או ברית ותורה, הרי גם כשמברכות אין כאן החפצא דברכה דאורייתא, דהא לא שייך אצלן הך הודאה. ועל כן אינן מוציאות את המחויבים מדאורייתא הגם שמחויבות מדרבנן, ורק באכילת כזית וכד' נקט רש"י דהמחויב מדרבנן מוציא כיון ששם ברכה דאורייתא על ברכתו כאמור.

וייש להדגיש שביאור זה ברש"י דאיכא שם ברכת המזון דאורייתא גם בלא חיוב, לא דמי ממש לגדר הגר"ח בדין תפילה לשיטת הרמב"ן, משני טעמים: א. הגר"ח [לפי המובא בעמק ברכה עכ"פ] נקט שבתפילה יש קיום 'מצוה' דאורייתא. משא"כ לרש"י לא מסתבר שיש באכילת כזית קיום 'מצוה' רק שם 'ברכת המזון'

יד וכדילפינן (בברכות כא) ברכת התורה מדאורייתא מ"ז שם ה' אקרא הבו גדל לאלקינו' הגם שהקריאה עצמה אינה מדאורייתא (באר שבע). והכוונה לקריאה בציבור, וכמבואר בירושלמי (ברכות ז, א) שברה"ת בקריאה בציבור דאורייתא.

(ריש הל' חגיגה) כשבא לעזרה בלא קרבן, לא קיים מצות ראיה [מלבד מה שעבר א'ולא יראו פני ריקם]. ועוד הקשה החזו"א (או"ח קכט סק"ג) הלא סתם קטן אין לו קרקע ומה טעם חייב לעלות עם אביו הלא מי שאין לו קרקע פטור מראיה. ועוד, הלא אינו יכול לעלות לבדו אלא עם אביו, ובגדול כי האי גוונא פטור - אלא ודאי נראה דאמנם הקטן עצמו אינו מחויב בראיה שאי אפשר לקיים המצוה עם כל דיניה כנ"ל, אלא שמ"מ משום חובת האב הכללית לחנך את בנו ולהרגילו במצוות, מחויב הוא להעלותו גם באופן שאין מתקיימים בו כל דיני המצוה כאמור. [כל זה נצרך לפי המפרשים כוונת הרמב"ם לדין חינוך (ע' בנו"כ). ואולם יש מפרשים שהכוונה לקיום מצות ראיה דאב, שצורת המצוה להראות עם כל בניו הזכרים, אשר לפי"ז מובן בפשיטות שנקט הרמב"ם לשון חובת האב. ונתבאר במק"א"פ].

תפליין. נראה שהרמב"ם הולך לשיטתו שהסח הדעת האסור בתפליין אינו קלות ראש בלבד כדברי כמה מהראשונים, אלא הסח הדעת כפשוטו, שלכן נקט שהמצטער ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו - פטור מן התפליין (תפליין ד,יג). ונראה מדבריו (כמוש"כ הנצי"ב במשיב דבר ו) שלדעתו הסח הדעת אינו אסור משום בזיון מצוה אלא דין זה נובע ממהות מצות תפליין גופא, שכך היא צורת קיום המצוה שלא יסיח דעתו מהן. ובוה מיושבת קושית הראשונים כיצד מותרת שינת עראי והלא מסיח דעתו מהן - משום שהסח הדעת אינו אסור עצמי אלא מפני שאינו מקיים המצוה כשמסיח דעתו ממנה, והרי בשעה שישן בלא"ה אינו מקיים המצוות.

והנה כתב הרמב"ם (שם) שקטן היודע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפליין, והיינו שמירת הגוף בנקיות [כמפורש בשו"ע סוס"י לז]. וכבר העיר הגרי"ז (בקונטרס שלהי סוכה) הלא הרמב"ם לשיטתו הול"ל זמן מאוחר יותר, משעה שיכול הקטן שלא להסיח דעתו. אכן נראה שכיון שהסחת הדעת היא מתנאי המצוה גופא ולא משום איסורא, אין שייך להטיל על הקטן מצוה זו כצורתה, ובהכרח שדין חינוך לתפליין אינו אלא מענין הכללי של הרגלת האב את בנו למצוות בלא קיום פרטי המצוה, הלכך משעה שיודע לשמור על גוף נקי ושוב אין בזיון לתפליין בהנחתן, חייב האב ליקח תפליין לבנו כדי להרגילו במצוות, הגם שלא תתקיים מצות תפליין כדינה הראוי.

קריאת שמע. זו לשון הרמב"ם: 'נשים ועבדים וקטנים פטורים מק"ש ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין לפניה ולאחריה כדי לחנכן במצוות'. והנה לדעת רש"י (בברכות כ) פטור קטנים מק"ש אפילו הגיעו לחינוך מפני שאין אבותיהם מצויים אצלם בשעת ק"ש, [ופירש בתר"י (בישוב קושית התוס' על רש"י) שזה שאמרו (בסוכה מב) שאביו מלמדו פסוק ראשון של ק"ש, אינו בדרך חיוב אלא כדי להרגילם למצוות]. והתוס' חולקים ומפרשים שזה ששנו במשנה קטנים פטורים מק"ש היינו בשלא הגיעו לגיל חינוך, אבל בשהגיעו לחינוך - חייבים. והנה רבנו מנוח פירש תחילת דברי הרמב"ם שהקטנים פטורים דמייירי אף בקטנים שהגיעו לחינוך וכרש"י אבל מטעם אחר, משום דקטנים לאו בני כוונה נינהו. ולפי"ז מובן היטב שעל הקטנים עצמם לא הטילו חיוב שהרי אין מתקיימת המצוה כדינה, בכוונה, אלא אך חיוב על האב איכא להרגילם למצוות. ואם נפרש כוונת הרמב"ם כהתוס'

כדי לחנכו במצוות'. הנה פתח בלשון מצוה על אחרים: 'מחנכין אותו', וסיים בלשון מצוה עליו 'מתענה ומשלים'. ועוד דקדק רבנו מנוח שם על שפתח בן בלבד וסיים בזכר ונקבה. והוסיף לדקדק מדוע רק בחלוקה השניה כתב הרמב"ם 'מדברי סופרים' ולא עשה כן בחלוקה הראשונה, בענין תענית שעות. ופירש רבנו מנוח ד'תרי חנוכי הוו', כלומר שני דינים חלוקים ביסודם בענין חינוך [ולשון 'תרי חנוכי' היא לשון הגמרא ביומא (פב.), אלא דהתם יש לפרש בפשיטות שהם שני דינים החלוקים בפועל בחינוך יוהכ"פ, חינוך לשעות וחינוך ליום שלם, ואילו רבנו מנוח מפרש שהם שני דיני חינוך החלוקים ביסודם]; יש דין חינוך למצוות המוטל על האב, שענינו להרגיל את בנו במצוות ולדרכי יושר כדכתיב 'חנוך לנער וגו', ודין זה מתקיים אף בלא קיום כל פרטי המצוה ודקדוקיה ע"י הקטן. וחייב זה מוטל על האב בלבד ולא על האם או אנשים אחרים, ורק כלפי הבן ולא כלפי הבת [ויסוד הדבר מבואר בסוגיא בניזיר (כח) גבי הדרת האב את בנו בניזיר]. ויש דין נוסף שחייבו חכמים את הקטנים בכל מצוות התורה משהגיעו לגיל חינוך, וכלפי דין זה בעיני קיום המצוה בכל פרטיה, שגדר חיוב זה הוא כהרחבת גבול החיוב דאורייתא, שמהתורה אין חייבים רק מגיל י"ג לבן וי"ב לבת, ורבנן הורידו את גיל החיוב, ובוה שוים הזכר והנקבה [במצוות השייכות בהן], והיא חובה מדברי סופרים על הקטנים עצמם לקיים המצוה כמשפטה. נמצא א"כ שהחינוך לשעות הוא קיום החובה הכללית של האב כלפי בנו [ולא כלפי בתו] להרגילו במצוות, הגם שלא מתקיימת המצוה כמאמרה, דהא מצות עינוי כמשפטה אינה אלא ליום שלם, והיא חובה מדברי קבלה ד'חנוך לנער'. ואילו החינוך ליום שלם הוא קיום 'מצות עינוי יום הכפורים' מדרבנן על הקטנים עצמם, והיא חובה מדברי סופרים שהנמיכו את גיל החיוב, לחול המצוה על הקטנים עצמם. ועל כן מובן שרק בחיוב זה דתענית גמורה הזכיר הרמב"ם 'דברי סופרים' ופירש זכר ונקבה, וכתב לשון חיוב על הקטנים גופייהו, משא"כ עינוי לשעות היא חובת האב מדברי קבלה כלפי בנו בלבד ולא חובת הקטן, וענינה חיוב כללי של הרגל במצוות, ואין חלות שם המצוה המסוימת על מעשה הקטן. עד כאן מדברי רבנו מנוח בתוספת באור. ויסודי הדברים ומקורותם בהרחבה נתבארו במק"א"פ.

נמצא אפוא לפי זה שנידון הראשונים אם חיוב חינוך מוטל על האב או על הקטן, יסודו בגדר מהות דין חינוך; האם הוא מצוה כללית של הכנסת האב את בנו תחת כנפי השכינה והרגלתו במצוות, וקיומה אינו תלוי בהכרח בכל דקדוקי המצוה הפרטית ע"י הקטן, או דלמא גדרו כהרחבת גבולי חיוב המצוות דאורייתא גופא והחלתם על הקטנים, שעל כן צריך לקיימם בכל תנאיהן ודקדוקיהן.

מעתה נראה שבכל המקומות שכתב הרמב"ם חיוב על האב ולא הזכיר שהבן עצמו מחויב, טעמו הוא משום שאי אפשר לקיים המצוה בכל תנאיה ודקדוקיה, ועל כרחק אין במצוות אלו הגדרו כהרחבת הדאורייתא אלא חובת האב מטעם 'חנוך לנער'. ויבוארו אחת לאחת; -

מצות ראיה, אי אפשר בקטן שהרי ראיית פנים מצרכת קרבן, וקטן שעולה אינו מביא עולת ראיה מפני שאינו חייב מדאורייתא (ערש"י ותוס' ריש חגיגה, ודעת הרמב"ם כרש"י שאין אביו מביא עליו קרבן, כמוש"כ המשל"מ חגיגה ב,ג), והרי לדעת הרמב"ם

ודאי אין ניתן הדבר להאמר, וכמו שכתב הגרי"ז (בלקוטים שבסוף סוטה) שהכוונה רק שעיקר החיוב ויסודו הוא על האב, ומחויב זה מסתעף ממילא גם כן חובה על הבן גופא. וכן נקט הגרשו"א (מנחת שלמה ח"ב עט). ונבאר יותר לחדד גדר הדבר: כוונת רש"י לומר שהואיל ומצוות חינוך 'מצות האב' היא ולא מצות הבן, הרי מה שהקטן חייב במצוות בפועל זהו רק משום 'מצות חינוך' כללית [אשר היא כוללת ממילא מכורח המציאות גם את הבן] אבל אין זו מצות 'לולב' 'ברכת המזון' וכד' המוטלת עליו, אלא חובתו לקיים המצוות בתורת חובה כללית להתרגל במצוות [באופן שהחיוב על האב שכתב רש"י מהוה רק כסימן המלמד על גדר הדין, שאין שם המצוה הפרטית במעשה הקטן אלא קיום 'מצות חינוך'²²].

נמצא לדעת רש"י - דלא כהרמב"ם - דין חינוך אינו מוגדר כהרחבת המצוה דאורייתא להחילה על הקטן, אלא חיוב חדש בפני עצמו הוא של התחנכות למצוות. וזהו הטעם שאינו יכול להוציא בברכה את המחויב מדאורייתא, מאחר ואף לגבי ידיה אין כאן קיום 'וברכת' דאורייתא אלא קיום דין 'חינוך' גרידא, והרי נתבאר שזה שהאוכל כזית מוציא את המחויב מדאורייתא לפרש"י היינו משום שמתקיים חפצא דברכה דאורייתא אף באכילה שאינה מחויבת מהתורה, משא"כ בקטן המקיים המצוה לרש"י אין קיום דאורייתא של המצוה, כי גם רבנן לא הרחיבו המצוה דאורייתא אלא הטילו מצוה חדשה של 'חינוך', כמו שנתבאר.

אכן כל זה נכון כשאנו דנים כלפי הוצאת הקטן את המחויב מדאורייתא, אבל להוציא גדול שאכל כזית, הלא אין צורך בזה לחלות שם ברכה דאורייתא [דנהי דנתבאר שכל האוכל כזית ומברך, יש בברכתו קיום דאורייתא, זהו משום דממילא הוא כן, אבל לא שכך גדר החיוב דרבנן, לברך חפצא דברכה דאורייתא], וכיון דסגי לגדול שאכל כזית בברכה מדרבנן, הרי לענין זה יכול הקטן להוציא, שהרי הקטן עצמו גם כן מחויב בפועל בברכה מדרבנן, דהא גם הוא בכלל החיוב שהטילו חכמים על האב לחנכו, וגדר החיוב הוא לברך ברכה על המזון, א"כ ודאי שם 'ברכה מדרבנן' איכא לברכת הקטן דהא מחויב בדבר, ועל כן שפיר מוציא את הגדול שאכל כזית.

וה**וכחה** לזה מדין הנשים, שמבואר בגמרא שלפי הצד שחייבות בברכת המזון מדרבנן, מוציאות את האיש שאכל כזית - הרי חזינן דאף שאין להן תורת ברכה מדאורייתא כפי שנתבאר לעיל, אעפ"כ שפיר מוציאה את החייב מדרבנן, דסגי בחלות - שם ברכה דרבנן כדי להוציא את המחויב מדרבנן.

הרי נתבארו דברי רש"י בשתי הנחותיו; המחויב בברכת המזון מדרבנן מוציא את המחויב מדאורייתא מפני שיש על ברכתו שם 'ברכת המזון' דאורייתא הגם שאינו מחויב בה מהתורה. וכל זה אמור בגדול ובשיעורין דרבנן, אבל בנשים [להצד שחיונן מדרבנן] או בקטן המברך, אין על ברכתם חפצא דברכה דאורייתא אלא דין ברכה לעצמה היא שהטילו חכמים, הלכך אין מוציאים את המחויב מדאורייתא, ומ"מ מוציאים את המחויב בברכה דרבנן, שהרי שם 'ברכה דרבנן' איכא עלה.

כג וכן נראה מלשון הרא"ש בתשובה (ד, כא): 'ואע"ג דקטן שהגיע לחנוך מחויב מדרבנן אינו פורס על שמע [ו-] ומ"ש מסומא דחייב מדרבנן ומוציא אחרים, שאני חיובא דקטן דאינו אלא לחנוך'. הרי לא הזכיר חיובא דאב אלא כלומר שגדר חיובו אינו אלא 'מצות חינוך' ואינו מחויב במצוה גופא.

ש'פטורים' היינו בשלא הגיעו לחינוך, ומ"מ מלמדים אותם לקרוא הפסוקים (וכמו שפירש הסמ"ג עשה עה). הרי ודאי ניחא לשון הרמב"ם שזהו רק חיוב על האב, דבקטנים פחות מגיל חינוך עסקינן שאין בהם כלל כוונה רק מרגילים אותם לומר הפרשה כדי לחנכם במצוות אבל פשוט שאינם 'מחויבים' בעצם. [ובתפילה שכתב הרמב"ם שהקטנים חייבים - בקטנים שהגיעו לגיל חינוך ויודעים לכוין מיירי, ועוד יש לחלק דתפילה שאני דרחמי נינהו (ע' ברבנו מנוח). ולפי המבואר אצלנו במק"א²³ דמהאי טעמא אף בלא כוונה המעכבת באבות שם 'תפילה' עליה, הלכך מצד זה הטילו חיוב על הקטן עצמו אע"פ שלא יוכל לכוין כראוי].

מצה, מבואר ברמב"ם (מצה ו, י) שהמדובר על 'קטן היודע לאכול פת' [וכבר עמדו המפרשים על מקור הדבר וטעמו], והלא בגיל זה שיועד לאכול פת, ודאי עדיין אין לו לקטן כוונת מצוה כלל ואינה אלא חובת האב²⁴.

וכן במקרא מגילה, סתם קטן אינו יכול לקרוא ולשמוע כל תיבה ותיבה, הלכך אין כאן קריאה כשרה ומ"מ חובת האב להרגילו בשמיעת המגילה כמה שאפשר²⁵.

מזווה - נראה כיון שאין חיוב מזווה אלא בבית שיש בו דיורין, והרי הדיורין מהוים תנאי מקדים בעיקר הבית החייב [שלא כבציצית שגם בגד שאין לובשים אותו כעת מטילים בו ציצית, משא"כ בית שאין בו דיורין אין קובעים בו, שאין חייב אלא בית דירה בפועל], א"כ יש לומר שבבית של קטן חסר בעיקר המחייב, כיון שאין שם דיורין המחייבים. [ורק בבית של גדול שדרים בו קטנים, חייב האב מדאורייתא משום דיורי האב, מצד שגרים בו הטפלים אליו. תדע דהא ודאי אם קבע האב מזווה בחדר שדר בו בנו הקטן ואח"כ בא לשם גדול או הגדיל הקטן - א"צ לקבוע מחדש, הרי שאף בזמן שהקטן דר בו היה מחויב מהתורה מדין דירת הגדול. משא"כ בית של קטן חסר בעיקר הדיור]. והואיל וכן, הרי אי אפשר שיהא הקטן מחויב בעצם במזווה, כי לעולם אין מתקיימת המצוה כדינה בדיורי קטן, שהרי אין שם בית-דירה המחויב במזווה.

ואולם בכל שאר המצוות שהביא הרמב"ם לשון 'חיוב', ציצית סוכה לולב ברכת המזון ותפילה - מתקיימת המצוה כמשפטה, ושפיר שייך להטילה חיוב על הבן עצמו, מלבד החיוב הכללי שעל האב.

והנה שיטת רש"י בזה דלא כהרמב"ם, אלא סובר שחובת חינוך מוטלת רק על האב ולא על הבן. אכן נראה שודאי גם לשיטתו אין הכוונה שהקטן עצמו לא צריך לעשות המצוה, דאטו אם אין האב רואהו שרי ליה לעבור על המצוה הגם שהגיע לגיל חינוך -

כ שיעור עד

כא וכה"ב בבית ישי (לד). וצ"ל שכשהגיע לגיל הבנה במצוה, יתחייב כבכל שאר המצוות, אלא הרמב"ם לא איירי מזה, לכך נקט רק חובת האב.

כב בזה אפשר ליישב דעת הראשונים דתרי דרבנן מוציא חד דרבנן (ע' מג"א קפו סק"ג) והלא עומדת לנגדם ראיית התוס' במגילה יט: ממשנה ערוכה שאין הקטן מוציא את הגדול בקריאת המגילה (וע' מבואר בשיעור כו אות ב מהגרש"ר). אך לפי האמור שאני מגילה שאין שם חלות חיוב על הקטן כלל, משא"כ בברכת המזון וכד'.

אלא שעיקר הטעם לכאורה צ"ע דהלא רבי יהודה (במשנה שם) מכשיר בקטן הקורא לגדול. הרי דס"ל שקריאה כשרה היא זו 'מחויב' הוא בעצם [מה גם דאיתו ס"ל (בברכות טו) קרא ולא דדקק באותיותיה לא יצא], ומדר"י נשמע לרבנן. ודוחק לומר דפליגי בהכי, דמהי יתני לחדש מחלוקת בזה ולומר דרבנן אין הקטן מחויב בעצמו לשמוע.

ושמא י"ל דאמנם קטנים בני דעת שיכולים לקרוא ולשמוע כולה, חייבים בעצם מדרבנן (וכמו גבי מצוה כנ"ל), אלא שגיל חינוך במגילה מתחיל אף בקטנים טובא, משעה שמבינים ענין הנס, ועל כן לא נקט הרמב"ם לשון חיוב על הקטן. ובהו א"ש לשון השו"ע (תרפ"ט, ו) 'מנהג טוב להביא קטנים וקטנות לשמוע מקרא מגילה'. ועמ' הבאה"ל על הלשון הלא מיירי בשהגיעו לחינוך וא"כ חיובא הוא - אך להאמור אין כאן חיוב חינוך בעצם, כי אינם מסוגלים לשמוע כולה אלא מ"מ מנהג טוב להביאם משום פרסומי ניסא.